

Anton Ožinger, **Vizitacije savinjskega arhidiakonata goriške nadškofije 1751—1773**. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije [etc.], 1991. 922 strani, 7 kart in 10 slikovnih prilog. (Vizitacijski zapiski 1752—1774 ; 2. zv.)

Objava vizitacijskih zapisnikov Savinjskega arhidiakonata prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa je prva knjiga iz serije obsežnega **mednarodnega projekta** izdaje vizitacijskih zapisnikov prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa 1752—1774. Projekt se je rodil ob pripravah na mednarodni in interdisciplinarni simpozij o nadškofu Attemsu, ki je bil od 6. do 8. oktobra 1988 v Gorici. Dve leti pozneje je izšel tudi zbornik predavanj tega simpozija (prim. oceno v ZČ 45/1991/ 162—165).

Pobudo za izdajo vizitacijskih zapisnikov nadškofa Attemsa je dal italijanski zgodovinar Gabriele De Rosa, danes senator v italijanskem parlamentu v Rimu. De Rosa je kot izreden poznavalec italijanskih cerkvenih arhivov postal pozoren na fond Attemsovih vizitacij v Nadškofijskem arhivu v Gorici. Na sejah pripravljalnega odbora je večkrat poudaril, da ne pozna enakovrednega vira, ki bi v tem času nudil tako podrobno informacijo o ljudeh in krajih v srednji Evropi, in to na tako obsežnem, etnično, kulturno in jezikovno tako razgibanem področju, kot je bila takrat goriška nadškofija. De Rosa uvršča Attemsa med velike osebnosti italijanske katoliške obnove, čeprav je živel v drugem času in v drugačnih okoliščinah, ga postavlja ob bok nosilcema italijanske katoliške obnove, milanskemu nadškofu Karlu Boromejskemu in padovanskemu nadškofu Gregoriju Barbarigi. Osvetlilvi osebnosti nadškofa Attemsa in njegovega pastoralnega dela je bil namenjen zgoraj omenjeni simpozij v Gorici leta 1988. **Objava vizitacijskih zapisnikov** pa prinaša mnogo več, saj so po De Rosovih besedah ti zapiski »nadvse bogati pomniki že pozabljenih človeških in verskih dejstev... v tej večnarodnosti škofiji... na stičišču različnih kultur in nehomogenem pa težko dostopnem ozemlju« (Carlo M. d'Attems, primo arcivescovo di Gorizia 1752—1774, zvezek 2, Atti del Convegno, Gorizia 1990, 9—10). Ti zapiski nam, kot je De Rosa zapisal na drugem mestu, »omogočajo spoznati kulture in mišljenja krajevnih prebivalcev ter zapletena vprašanja cerkvene organizacije« (Carlo M. d'Attems primo arcivescovo di Gorizia 1752—1774, zvezek 1, Studi introduttivi, Gorizia 1988, 11).

V projekt so se istočasno vključile tri dežele: L'Istituto di Storia Sociale e Religiosa v Gorici obdeluje tisti del goriške nadškofije, ki je danes v Italiji. Dela potekajo po načrtu in verjetno lahko že v prihodnjem letu pričakujemo naslednji zvezek naše zbirke, ki bo imela številko ena. To smo namreč prihranili Gorici kot sedežu nadškofije. Tudi koroški del nekdanje goriške nadškofije, ki danes leži v Avstriji, je že transliteriran. Celovski škofijski arhivar dr. Peter Tropper pripravlja opombe in piše uvodni tekst. Izid knjige je prav tako napovedan za prihodnje leto.

Slovenecem je pripadel največji delež, saj je nekdanja goriška nadškofija, z izjemo župnij ljubljanske škofije, v Attemsovem času pokrivala celotno slovensko narodnostno ozemlje južno od Drave. Mariborski škofijski arhivar prof. Anton Ožinger se je pred dvema letoma resno lotil dela, in tako danes v tem krogu predstavljamo sad njegovega prizadevanja.

Morda ne bo odveč povedati najprej nekaj besed o **vizitacijskih zapisnikih kot zgodovinskem viru**, zlasti še, ker ga naši zgodovinarji mnogokrat napačno interpretirajo. Najbolj se ga vesele seveda umetnostni zgodovinarji, saj jim prinaša vrsto podatkov o naši kulturni dediščini, tudi tisti, ki jo je že nagrizel zob časa, ali pa je postala žrtev nesmiselnih posegov vanjo v preteklosti. Ostali zgodovinarji pa, razen da iz teh zapisnikov citirajo posamezne negativne pojave, ki jih nato posplošujejo, kot da ne vedo z njimi kaj početi. In vendar nam ti zapiski nudijo izredne podatke tudi za versko in cerkveno, socialno in kulturno zgodovino.

Vizitacijski zapiski so nastali **iz potrebe potridentske obnove katoliške Cerkve**. Na tridentinskem koncilu (1545—1563) so bile norme katoliške obnove zelo jasno določene, škofom pa naloženo, da jih čimprej uresničijo v svojih škofijah. Nadzor nad potekom obnove so omogočale redne vizitacije škofije, ki jim je tridentinski koncil določil predpisano obliko in podroben vprašalnik. Škofje so morali odkrivati nepravilnosti, zato si tistega, kar je ustrezalo tridentinskim normam, navadno niso zapisovali. Zato nas ne smejo zavesti nepravilnosti, ki so zapisane v vizitacijskih zapisnikih, češ, takšno je bilo takrat stanje na Slovenskem. Da bi te podatke **pravilno ovrednotili**, se moramo najprej temeljito poučiti o idealu tridentinske Cerkve. Nato moramo ugotoviti skupno število duhovnikov in vernikov v določeni škofiji, v našem primeru arhidiakonatu, in na podlagi teh podatkov izračunati procent odstopanja od začrtanega ideala. Naj za primer navedem poročilo za dolenski arhidiakonot leta 1600. Arhidiakon je v svojem poročilu porabil skorajda 50 strani, da je ožigosal konkubinacijo v svojem arhidiakonatu. Pri podrobni analizi njegovih poročil pa vzemo, da sta bila od osemdesetih duhovnikov v arhidiakonatu konkubinata osumljena dva (gosta je o sumu in ne o dokazanem konkubinatu). In prav ta zadnji podatek o dveh od osemdesetih izpuste vsi, ki to poročilo citirajo in tako dobi človek vtis, da je bila vsa dolenska du-

hovščina v tem času dvomljive vrednosti. Iz tridentinske sheme cerkvene obnove, ki jo mora imeti bralec neprestano pred očmi, pa nam ti skopi, največkrat v telegrafskem stilu zapisani podatki, govore o vernosti našega človeka, obliki in vsebini njegove pobožnosti, govore nam o medsebojnih človeških odnosih in socialnem stanju naših ljudi.

Pri transliteraciji tekstov se je Ožinger prilagodil navodilom, ki jih je izdelal praviljalni odbor v Gorici pod vodstvom prof. De Rosa. Jezik, z redkimi izjemami latinski, je lahek in preprost. Nekaj problemov je imel z razvozlanjem kratic, za katere v tem času ni več pravil, ampak si jih je pisec često prilagajal svojim potrebam. Precej preglavic mu je povzročala tudi pisava, zlasti tam, kjer je predloga v izredno slabem materialnem stanju. Nekoliko več pozornosti zasluži seveda njegova **uvodna študija Cerkevne razmere v oglejskem patriarhatu sredi 18. stoletja in ustanovitev goriške nadškofije** (11—47). Študija je v celoti prevedena tudi v italijanščino (51—97) in nemščino (99—145).

V uvodni študiji Ožinger najprej kratko predstavi **vlogo in pomen oglejskega patriarhata** v zgodovini Cerkev na Slovenskem. Ko govori o cerkvenoupravni razdelitvi patriarhata, se posebej ustavi ob **pristojnostih arhidiakona**. Za razliko od salzburških so si oglejski arhidiakoni pridobili večje pristojnosti, in sicer zaradi kompliciranih političnih razmer v deželi. Sedež patriarhata je bil namreč v Beneški republiki, večina nadškofijskega ozemlja pa pod Habsburžani, ki so, ne vedno brez razloga, v patriarhu videli eksponenta beneške ekspanzionistične politike na habsburško ozemlje. Praktična posledica tega dejstva je bila, da je postala lokalna cerkvena uprava močnejša, ohranjeni lokalni viri o razmerah v določenem arhidiakonatu pa zanesljivejši.

Pomemben mejnik v slovenski cerkveni zgodovini nedvomno pomeni ukinitve oglejskega patriarhata leta 1751 in **ustanovitev goriške nadškofije** za avstrijski del, ter videmske nadškofije za beneški del nekdanjega patriarhata. Prvi nadškof novoustanovljene goriške nadškofije je postal Karel Mihael d'Attems. »Kot eno prvih dolžnosti, ki jo je novi ordinarij dobil takoj ob imenovanju od Svetega sedeža, je bila, naj čimprej opravi vizitacijo celotnega ozemlja in o tem predloži Svetemu sedežu ustrezno poročilo« (Ožinger, 13). Attems je naloženo mu dolžnost vzel zelo resno. »Neutrudno, natančno in vneto je obiskoval škofijo. Pri tem ga je odlikovala redka sposobnost, da vzpostavi neposredne stike s krajevno duhovščino in ljudstvom, saj je poznal vse jezike v rabi na tem bolj ali manj nedostopnem škofijskem ozemlju« (De Rosa, 9). Pri tem ni spregledal nobenega kraja, odkrival je težave in stvarne duhovne potrebe svojih vernikov, pa tudi številne napake in pomanjkljivosti. Zaradi izredne obsežnosti tega pastoralnega opravila, naporov, ki so bili z njim povezani, in svojega šibkega zdravja, ki je včasih odpovedalo, je za določene predele /savinjskega arhidiakonata/ delegiral kot vizitatorja kakega od svojih ožjih sodelavcev ali arhidiakonov. Attemsove vizitacije niso potekale v suhem birokratskem vzdušju, pregledovanju knjig, računov in matic, ampak so bile bogoslužno opravilo, tudi ljudski praznik z zunanjimi izrazi (sprejem v procesiji, zvonjenje, streljanje z možnarji, spremstvo trške ali meščanske garde, izročitev cerkvenih ključev pred vrati, incenzacija, poklonitev duhovščine itd.). O poteku vizitacije je vodil natančen zapisnik (Ožinger, 13). In tako je nastal obsežen zapis v 24 zajetnih zvezkih velikega formata, ki jih danes hrani Nadškofijski arhiv v Gorici.

Sledi kratka **predstavitev »fonda«** Attemsovih vizitacij v Nadškofijskem arhivu v Gorici (13—15). O fondu je obširneje pisala že Lucia Pillon v prvi knjigi Carlo Michele d'Attems primo arcivescovo di Gorizia fra Curia Romana e Stato Absburgico, Studi introduttivi, Gorizia 1988 (Atti delle visite pastorali, 111—175). Časovno zaporedje vizitacij v savinjskem arhidiakonatu (15—27) Ožinger dopolni s kratko vsebino vsakokratne vizitacije. To vsebino nato podrobneje razčleni v **osrednjem delu svojega prispevka** (27—42), ki pa mu je žal izpadel podnaslov. V tem delu nam skuša Ožinger približati vsebinsko bogastvo objavljenih vizitacijskih zapisnikov. Poleg izrazito verskih in cerkvenih zadev (kot so delitev redov, birme, posvečevanje cerkva in oltarjev, nepokorščina cerkvenemu redu), so zlasti dragoceni opisi cerkva in njene opreme, **medsebojna pravna odvisnost dušnopastirskih postojank in njihov odnos do svetne oblasti**, podatki o številu prebivalcev (duš), verski pripadnosti, socialnem stanju ljudstva in podobno.

Ko skuša sintetizirati vsebino objavljenih vizitacijskih zapisnikov, Ožinger posebej poudarja, da »ob tvarnem, materialnem svetu nastopa kot **subjekt dogajanja človek**. To je bodisi duhovnik (župnik, vikar, kaplan, beneficiat), ki se pritožuje nad svojimi verniki, ki mu kratijo bero ali zemljiškoposestne dajatve in pri tem celo fizično obračunajo z njim, pritožuje pa se tudi nad svojimi duhovnimi sobraty zaradi nedisциплиne, nespoštovanja, moralnih prestopkov in nepokorščine.

Na drugi strani je človek določenega obdobja in okolja, ki ima v tem dogajanju **kot cerkveni uslužbenec ali nosilec funkcije** (ključar, župan, organist, cerkovnik, gospodinja) prav tako svoje mesto in se zaveda svojih pravic bolj kakor svojih dolžnosti. Ob obisku višje nadzorne cerkvene oblasti se za svoje pravice tudi zna potegovati

(ključar, ki je odrinjen od uprave cerkvenega premoženja in blagajne, cerkovnik ali organist, ker ima premalo dohodkov, tako da ne more živeti ali se mu hiša podira nad glavo). Kot tretji činitelj nastopa ‚ljudstvo‘, naš človek s svojimi skrbmi in problemi.

Vizitacije so bile poprej javno razglašene in napovedane. Pred vizitatorja je hotel priti vsakdo in povedati svojo zadevo, pritožbo ali prošnjo. Zato pri vizitacijah vsaj občasno nastopi širši krog ljudi, včasih vsa srenja, zlasti ko prosijo za lastno dušnopastirsko postojanko ali samo za zakramentalno cerkev, ali se pritožujejo zaradi stolnine. Včasih je pri tem prisotna oseba prizadetost zaradi krivice ali prizadete časti (pritožba starčka, ki je bil v cerkvi grajan zato, ker je zadremal, in neke ženske, katero je dal župnik na ‚pranger‘ /sramotni steber/ zaradi dolgega jezika). Veliko bolj pa nas iznenadi skrb in odgovornost ljudi za skupno duhovno dobro njihove skupnosti (38—39).

Nato Ožinger podrobno analizira **izhodišča in cilje** Attemsovega obnovitvenega delovanja in svojo analizo povzame v zaključni misli, kjer pravi, »da je hotel biti Attems dober škof po vzorih tridentinskega koncila, vse njegovo delovanje, ki se nam kaže v pričujočih petih vizitacijah, pa dokazuje to njegovo stremljenje. Te vizitacije pomenijo ne samo za slovensko Štajersko, ampak za večji del našega narodnega ozemlja sklep tridentinske obnove in katoliške reforme.

Sledijo **teksti vizitacij** v originalnem jeziku (od str. 147 dalje). Jezik je preprost in lahko berljiv. Okrajšave so vse razrešene, interpunkcija pa je prilagojena modernim jezikom. Precej dela si je dal avtor z izdelavo kart, na katerih je začrtal vizitatorjevo pot. Tudi sicer je knjiga bogato slikovno opremljena. Poleg slik obeh goriških nadškofov, Karla Mihaela Attemsa in njegovega naslednika Rudolfa Edlinga ter njunih pomočnikov pri vizitacijah, je v knjigi objavljena še pregledna karta goriške nadškofije v obravnavanem času, pri vsaki vizitaciji pa tudi vzorec pisave posameznih vizitacijskih zapisnikov (175, 349, 537, 699, 811). Pohvaliti velja tudi skrbno izdelana imenika krajev (873—886) in oseb (887—919).

Kljub skrbnemu lektoriranju se je v tako obsežen tekst vendarle prikradlo še nekaj tiskovnih napak. Na večino je uspel avtor vendarle opozoriti v **errata corrigé** ob koncu knjige (921—922). Knjigo je vzorno **opremil Desing biro** iz Ljubljane, zahteven tisk pa je zavrtila **tiskarna Graph** prav tako v Ljubljani.

Ob koncu bi rad **izrazil svoje občudovanje** prof. Antonu Ožingerju za opravljeno delo. Šele ko se človek sam zagriže v tako obsežen vir, pravzaprav spozna, kako garaško delo je pripraviti za objavo takšen vir. Rad bi se **zahvalil** vsem trem založnikom, Arhivu Republike Slovenije, Inštitutu za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani in Znanstvenemu inštitutu Filozofske fakultete v Ljubljani, ki so imeli dovolj poguma danes izdati takšno in tako zajetno knjigo. To velja še posebej za Arhiv Republike Slovenije, ki je nosil celotno organizacijo uresničitve tega projekta. Vedno znova poslušamo očitke, da takšnih knjig nihče ne bere, da nihče več ne zna latinščine ali tujih jezikov in podobno. Istočasno pa ti isti ljudje tarnajo in se pohujšujejo nad nepoznavanjem naše preteklosti. Naši založniki pa se, kljub skromnim finančnim sredstvom, s katerimi razpolagajo, vse predobro zavedajo, da brez virov temeljite in poštene zgodovine ni. V celoti objavljeni viri pa vsaj otežujejo, če že ne preprečujejo tudi samovoljno manipulacijo z njimi. Škoda bi bilo, če bi začeto delo moralo ostati nedokončano. Na naših ramah je še izdaja vizitacijskih zapisnikov dolenskega in gorenjskega arhidiakonata in slovenskega dela goriške Primorske (če smem tako reči). Čaka nas še ogromno dela in vsaj še tri knjige podobnega obsega. Izšle pa bodo lahko le, če bodo založniki naleteli na srca, ki so pripravljena odpreti roko tudi za to vrsto sicer nevhvaležnega znanstvenega dela. Zmožnosti enega takšen projekt seveda presega, če pa se jih združi več, se da narediti veliko.

(Predstavitve knjige v KICu 10. 10. 1991)

France M. Dolinar

France Pernišek, **Zgodovina slovenskega Orla**. Buenos Aires : Slovenska kulturna akcija, 1989. 264 strani. (139. izdanje Slovenske kulturne akcije.)

Avtor je to delo posvetil slovenski mladini ob 60-letnici razpusta slovenskega Orla.

Spomladi leta 1906 je iz Slovenske krščanske socialne zveze izšla posebna telovadna organizacija Orel, ki je v kratkem času postala kar mogočna mladinska telovadna in vzgojna organizacija. Eden glavnih namenov te orlovske, ali, kot so jo imenovali, klerikalne organizacije je bil, postati konkurenca sokolskemu oziroma liberalnemu gibanju. Medtem ko je imelo sokolstvo poudarek na telesni vzgoji, cilj orlovstva ni bila izključno telovadba. Telesna vzgoja naj bi predstavljala le eno izmed panog izobraževalnega dela. Kot so napisali, telovadnica ni kraj, kjer bi se bahali s predrznimi vajami, ampak kraj, kjer je vsakemu dano vaditi v pokornosti, smislu za red in